Theory-Building And Innovation Driven Discussion Panels In Humanities

Ibn-e Faris as a Prominent Theorist in Ancient Arabic Literature A Comparative Commentary on the two Dictionaries of "Comparison of Words" and Al-Sahah

Ali Salimi [*1]

1. Corresponding Author, Professor Department of Arabic Language and Literature, Faculty of Literature and Humanities, Razi University, Kermanshah, Iran.
E-mail: a.salimi@razi.ac.ir.

Article Info

Article type:
Research Article

Article history:
Received:
21/04/2025
Received in revised form:
17/08/2026
Accepted:
05/09/2026

Keywords:
Fiqh al-Lugha,
Linguistics,
Ibn Faris,
Muqayys al-Lugha,
Johari,
Al-Sahih

ABSTRACT

Theorizing in the field of language and linguistics (jurisprudence of language) has ancient roots in the Arab-Islamic heritage. Among the prominent figures in this field is Ibn-e Faris (d. 395 AH). Due to his profound mastery of the Arabic language and the linguistic sciences of his time, he opened a new chapter in this discipline through his linguistic approach. The present study employs a descriptive-analytical method combined with a comparative review of selected words from two contemporary dictionaries: "Comparisons of the Word" and "Al-Sahah." Johari has examined this work as a dictionary grounded in theoretical foundations of Arabic linguistics. This research aims to answer the question of what differences exist between these two dictionaries in terms of processing, explaining, and interpreting the meanings of words. The research results show that, although both share a common goal of accuracy in recording and preserving the integrity of past heritage, they differ in their methods of processing the meanings of words. "Comparison of Words" has adopted a style that goes beyond a typical dictionary of the language, to the extent that it can be considered a work in the jurisprudence of the ancient Arabic language. By analyzing the semantic fields or domains of each word and tracing the process of its transformation over time, the author has effectively observed and explained the evolution of the Arabic language. This method, while establishing a logical order for the scattered meanings of words, traces the development of the Arabic language. For this reason, "Comparisons of Words" can be considered a turning point in the history of Arabic lexicography.

Cite this article: Salimi, A. (2025). Ibn-e Faris as a Prominent Theorist in Ancient Arabic Literature A Comparative Commentary on the two Dictionaries of "Comparison of Words" and Al-Sahah. *Theory- Building And Innovation Driven Discussion Panels In Humanities*, 2 (1), 139-162.

© The Author(s).

Publisher: Razi University

DOI: 10.22126/tbih.2026.12054.1036

Extended abstract

Introduction

Arab lexicographers, as noted in the history of Arabic literature, used to visit the primitive and undeveloped Arab tribes around the deserts to document pure Arabic and accurately record the correct words. The dictionaries of the remaining cultures of that era were the result of immense effort and suffering. As is well known, the first significant contribution to this field was made by Khalil Farahidi, who compiled his dictionary "Al-Ain," thereby illuminating the subject. By undertaking this significant work, he laid the foundational cornerstone of Arabic lexicography. Subsequent Arabic dictionaries, each in their own way, continued and evolved along this challenging path. Meanwhile, Ibn Faris (d. 395 AH) adopted a unique approach. The present study investigates this approach through a comparative review of linguistic analyses and the Sahih al-Jawhari (393 AH).

Research Methodology

This research has been done with a descriptive-analytical method and in order to explain the position of the Quantaqis al-Lugha as a book with theoretical foundations in linguistics (jurisprudence of the word) in the Arab-Islamic heritage, a few selected words from this dictionary and dictionary of Al-Sahih Jawahiri were his contemporaries, and have been investigated with a comparative approach with the aim of answering the question of what are the differences between the method of spreading and explaining the meaning in the two dictionaries. It brings the dictionary closer to the field of linguistics.

Data Analysis

Theorizing in the field of language and linguistics (jurisprudence of language) has ancient roots in the Arab-Islamic heritage. Among the prominent figures in this field is Ibn al-Faris. Due to his profound mastery of the Arabic language and the linguistic sciences of his time, he introduced a new approach to linguistics. His valuable book, "Comparison of Words", is the result of this significant effort. "Comparison of words" is not an ordinary dictionary like other dictionaries, but it is a complete book in the old jurisprudence and to a large extent a book insemantics in the field of linguistics. This unique feature of the comparisons of the word becomes clearer when a number of the words of this dictionary are compared with other dictionaries, including the Sahih Johari who was contemporary with him, in the present study, in order to explain these differences, some words of the two cultureshave been studied in a comparative manner. From the comparison of the samples, it can be inferred that the two authors, in the style of the processing of the meanings of words has acted completely differently and is one of the prominent and unique features of language comparisons that brings it closer to the field of theoretical linguistics. His focus is on the evolution of language. With this approach,

by examining the domain or domains of word meanings, he has established a logical order to the multiplicity of meanings. Therefore, before describing the words, he addresses the dispersion of meanings and the process of their transformation in a coherent sequence. Consequently, it can be said that "Comparison of Words" is not merely a dictionary but a comprehensive work on the jurisprudence of the ancient Arabic language. The study of certain words from the two dictionaries examined in this research clearly reveals Ibn Fars's linguistic perspective and how it differs from others. Ibn Fars not only provides the meanings of words but also begins by enumerating their semantic domains. He then explains the evolution of these meanings by analyzing and recounting the naming aspects of many words. Through this approach, his contribution to lexicography extends beyond mere dictionary compilation and approaches the jurisprudence of language. This valuable work was first edited and published in 1991 through the efforts of Abd al-Salam Muhammad Harun in three volumes in Cairo. Later, it was republished in six volumes, including an introduction to Ibn-e Faris, also prepared by him. This compilation, according to the researcher Abd al-Salam Muhammad Harun, is one of the final works of Ibn Faris. Following the compilation of another dictionary by Ibn Faris, it was titled Majmal al-Lugha.

Conclusion

The results of the research by comparing some of the words of Ibn-e Faris and Al-Sahah Javaheri show that although the common denominator of the two is accuracy in recording and trying to preserve the integrity of the heritage of the past, but the two have acted differently in the way of processing the meanings of words. Comparisons of the word has adopted a style beyond a dictionary of language to the extent that it can beIt can be considered a book in the jurisprudence of the ancient Arabic language. By enumerating the semantic domain or domains of each word and the process of its transformation over time, he has in fact observed and explained the evolution of the Arabic language. This method, while creating a logical order for the scattered meanings of words, recounts the developments of the Arabic language, and for this reason, the comparisons of the language can be considered as a turning point in the history of Arabic dictionary writing.

دوفصلنامه علمی کرسی‌های نظریه پردازی و نوآوری در علوم انسانی
شورای عالی انقلاب فرهنگی
دبیرخانه کرسی‌های نظریه پردازی، نقد و سنا فرهنگ (ویژه علوم انسانی و معارف دینی)
دانشگاه رازی

ابن فارس به مثابه یک نظریه پرداز برجسته در ادب عربی قدیم مروی مقایسه‌ای بر دو قاموس *مقاییس للغة* و *الصحاح*

علی سلیمی [۱*]

۱. نویسنده مسئول، استاد گروه زبان و ادبیات عربی، دانشکده ادبیات و علوم انسانی، دانشگاه رازی، کرمانشاه، ایران.
رایانامه: a.salimi@razi.ac.ir

اطلاعات مقاله

نوع مقاله:
مقاله پژوهشی

تاریخ دریافت: ۱۴۰۴/۰۲/۰۱

تاریخ بازنگری: ۱۴۰۵/۰۵/۲۶

تاریخ پذیرش: ۱۴۰۵/۰۶/۱۴

واژه‌های کلیدی:
فقه اللغه،
زبان شناسی،
ابن فارس،
مقاییس‌اللغه،
جوهری،
الصحاح.

چکیده

نظریه پردازی در زمینه مباحث زبان و زبان شناسی (فقه اللغه) ریشه‌ای کهن در میراث عربی-اسلامی گذشته دارد و در این میان، ابن فارس (۳۹۵ هـ ق.) یکی ازچهره‌های برجسته در این زمینه است. او به واسطه تسلط و تبحری که در زبان عربی و علوم زمان داشته و با رویکرد زبان شناسی، باب تازه‌ای در این مسیر گشوده است. کتاب گران‌سنگ «***مقاییس‌اللغه***» حاصل این تلاش طاقت‌فرسا است. پژوهش حاضر با روش توصیفی-تحلیلی و با مروری مقایسه‌ای میان برخی واژه‌های دو قاموس هم‌عصر ***مقاییس‌اللغه*** و ***الصحاح جوهری***، به بررسی این اثر، به مثابه یک قاموس با مبانی نظری در باب زبان شناسی عربی پرداخته است. پژوهش در صدد یافتن پاسخ این پرسش است که تفاوت این دو قاموس، در پردازش و شرح و تبیین معانی واژگاه چیست. نتایج پژوهش نشان می‌دهد که هر چند وجه مشترک آن دو، دقت در ثبت و ضبط و تلاش برای حفظ سلامت میراث گذشته بوده اسبت، اما این دو، در شیوه پردازش معانی واژگان، متفاوت عمل کرده‌اند. ***مقاییس‌اللغه***، سبکی فراتر از یک قاموس واژگان زبان در پیش گرفته تا جایی که می‌توان آن را یک کتاب در فقه اللغه عربی قدیم به شمار آورد. او با احصای حوزه یا حوزه‌های معنایی هر واژه و روند دگرگونی آن در طول زمان، در حقیقت سیر تحولات زبان عربی را رصد و تبیین نموده است. این اسلوب، ضمن ایجاد نظمی منطقی برای معانی پراکنده واژگان، تحولات زبان عربی را بازگویی می‌نماید و به این سبب می‌توان ***مقاییس‌اللغه*** را به عنوان نقطه عطفی در تاریخ قاموس‌نویسی عربی به شمار آورد.

استناد: سلیمی، علی (۱۴۰۴). ابن فارس به مثابه یک نظریه پرداز برجسته در ادب عربی قدیم مروی مقایسه‌ای بر دو قاموس *مقاییس‌اللغه* و *الصحاح*. *کرسی‌های نظریه پردازی و نوآوری در علوم انسانی*، ۲(۱)، ۱۳۹-۱۶۲.

ناشر: دانشگاه رازی

© نویسندگان.

DOI: 10.22126/tbih.2026.12054.1036

۱. پیشگفتار

قاموس‌نویسان عرب، نقش تعیین کننده‌ای در حفظ صحت و سلامت زبان و میراث عربی ایفا کرده‌اند و می‌توان گفت که آنها نقشی هم‌چون شاعر نامور فارسی، فردوسی بزرگ در حفظ و بقای زبان فارسی، در این زمینه ایفا نموده‌اند. قاموس‌نویسان عرب، چنان که در کتاب‌های تاریخ ادبیات عربی ذکر شده، برای ثبت و ضبط واژگان صحیح به میان قبایل بدوی و دست‌نخوده اعراب در اطراف صحراها می‌رفتند تا از زبان آنها عربی خالص را بشنوند و ثبت و ضبط کنند. قاموس‌های فرهنگ‌های مانده از آن دوران، حاصل چنین رنج طاقت‌فرسایی بوده است و چنان که مشهور است، اولین چراغ پرفروغ این میدان را خلیل فراهیدی با جمع‌آوری قاموس «العین» خود روشن نمود. او با انجام این کار عظیم، اولین سنگ بنای قاموس‌نویسی عربی را کار گذاشت و دیگر قاموس‌های عربی هر کدام به نوعی، استمرار و تکامل آن راه پر سنگلاخ بودند. و در این میان، ***مقاییس‌اللغه*** ابن فارس (۳۹۵) رویکردی منحصر به فرد دارد. پژوهش حاضر، با مروری مقایسه‌ای میان ***مقاییس‌اللغه*** و ***الصحاح جوهری*** (۳۹۳ ق.) این موضوع را بررسی نموده است. این پژوهش با روش توصیفی-تحلیلی، و به منظور تبیین جایگاه ***مقاییس‌اللغه*** به مثابه یک کتاب دارای مبانی نظری در زبان شناسی (فقه اللغه) در میراث عربی-اسلامی، چند واژه منتخب از این دو قاموس را با رویکردی مقایسه‌ای بررسی کرده و می‌کوشد به این پرسش پاسخ دهد که روش پرادزش و شرح معنا در دو قاموس چه تفاوت‌هایی با هم دارند.

۲. پیشینه پژوهش

مقالات و کتب تألیفی در این باره ابن فارس به زبان عربی، برخلاف زبان فارسی، بسیار زیاد است. در این جا به تعدادی از آنها اشاره می‌شود:

مقاله فارسی

عباسی مقدم مصطفی و دیگران (۱۳۹۸) در مقاله «واکاوی نظریه اصل معنایی در معجم ***مقاییس‌اللغه*** ابن فارس و التحقیق فی کلمات القرآن مصطفوی (بررسی موردی برخی واژگان قرآنی) این مقاله با تحلیل دیدگاه ابن فارس مبنی بر چند معنایی واژگان و دیدگاه مصطفوی که اساس بر تک معنایی و اجتهاد اهل زبان در معنا یابی است، به مقایسه و نقد نگرش ابن فارس از دیدگاه مصطفوی پرداخته است.

کتب و مقالات عربی

محمد حسن جبر، عبد الکریم (۲۰۰۰) مقاله (مفصل -۱۳۰ صفحه) «**الدلالة المحوریة فی معجم *مقاییس‌اللغه***

– دراسه تحلیلة نقدیة» روش ***مقاییس‌اللغه*** را که برای واژگان اصول قائل و سپس فروعی از ان منشعب می شود، بررسی شده است.

الفواخری، سعید محمد (دون تا) در مقاله مفصل (۱۳۷ صفحه) العموم والخصوص فی معجم *مقاییس اللغة* لابن فارس(ت ۳۹۵ ق) دراسة مؤصلة» این مقاله موضوع واژگان خاص و عام را در ادب قدیم و از نگاه ابن فارس بررسی کرده است. (این مقاله مفصل به شکل کتاب چاپ شده، اما از شماره صفحات معلوم است از یک مجله یا یک دائره المعارف است، از صفحه ۳۶۹۶ تا صفحه ۳۸۰۴)

زهیر بحره، سامر (۲۰۱۳) در مقاله «**منهج ابن فارس في تأصيل ما زاد على ثلاثة أحرف دراسة نقدية في معجم مقاييس اللغة**» در این مقاله دیدگاه ابن فارس و دیگران در مورد اشتقاق واژگان بیش سه حرف در زبان عربی بررسی شده است. سه نوع واژل مازاد بر سه حرف شامل: «مزید، منحوت و موضوع» که اساس نظریه ابن فارس در باب این کلمات استف مبحث اصلی ایمن مقاله است.

أسعد صالح عرار، بثینه و یحیی جبر (۱۹۱۳) نظرية ابن فارس بين الأصل والوصل والنقل (معجم مقاييس اللغةأنموذجاً) رساله الماجستیر، این پایان نامه با مقدمه‌ای نظری در باب اصل و وصل و نقل واژگان مباحثی عمیق مطرح کرده و حدود واژه انتخاب کرده و نظر ابن فارس در بارهٔ آنها سپس رشته تحول و اتصال به معانی دومی و سومی و چهارمی و... وپس از آن نقل معنای بحث نموده است.

صلاح الدين ملاوي و عمار قلالة (۲۰۱٤) «التطور الدلالي في مقاييس اللغة لابن فارس» (پایان نامه ارشد است)

خورشید، بکر عبدالله (۲۰۱۹) در مقالة « التوزيع الخارجي والداخلي للماده المعجمية فی مقاييس اللغة– دراسة تحليلية»

الجبوري، محمد صالح یاسین (۲۰۲۰) در مقاله «التخطيط المنهجي عند ابن فارس فی صناعة مقاييس اللغة» در بحثی مختصر به نقشه راه و روش کار ابن فارس پرداخته است.

پژوهش حاضر، رویکردی متفاوت از کارهای انجام شده، دارد از یک سوی، بیان مقایسه میان دو شیوه قاموس‌نویسی است و از سوی دیگر، در صدد شرح و تبیین دیدگاه‌های تحلیل زبانی ابن فارس است که ***مقاییس‌اللغه*** او را به حوزه مباحث زبان شناسی نزدیک نموده است.

۳. ابن فارس در یک نگاه

ابن فارس (ت ۳۹۵ ق.) زبان‌شناس و ادیب برجسته قرن چهارم، تحولی نو در قاموس‌نویسی و

زبان‌شناسی یا همان فقه اللغه عربی بنیان نهاد. در باره زندگی، اندیشه و آثار او، فراوان گفته و نوشته‌اند. او علاوه بر تبحر در قاموس‌نویسی و زبان شناسی، از طبعی ظریف در شعر نیز بهره‌مند بوده است. نمونه‌های شعر باقی مانده از او، قریحه سرشار وی را نشان می‌دهد. بنا به قول مشهور او زادهٔ شهر قزوین بوده و بخش اصلی عمر خود را در همین حوالی، شهر ری و همدان سپری نموده است و چنان که مشهور است دو چهره نامدار در ادب عربی قدیم: بدیع الزمان همدانی و الصاحب ابن عباد از شاگردان او بوده‌اند. علاوه بر دانش و فضل او، ویژگی اخلاقی بارز وی که زبانزد سیره‌نویسان بوده، گشاده‌دستی و خوش‌مشربی وی است:

«**فقد کان کریماً جواداً لایبقی شیئاً ورمّا سئل فوهب ثیاب جسمه وفرش بیته واعترف له الصاحب بن عباد نفسه بهذا الفضل**» (الطباع، ۱۹۹۳: ۱۴) او دستیاری داشت که به «غضبان» معروف شده بود، زیرا هر گاه ابن فارس را ترک می‌کرد و به جایی می رفت و پس از مدتی که باز می‌گشت، مشاهده می‌کرد که ابن فارس، بخشی زیادی از وسایل خانه را به نیازمندی بخشیده است و وقتی او، خانه را خالی از وسائل مشاهده می‌کرد، خشمی در چهره‌اش نمایان می‌شد و در این حالت، ابن فارس به مزاح به وی می‌گفت «**ما شأن الغضبان**» (غضبان را چه شده؟) (هارون، ۱۹۹۱: ۹)

در باره آثار ابن فارس، سخن بسیار گفته شده که از ذکر و تکرار آن در اینجا اجتناب می‌گردد، فقط دربارهٔ مذهب او، شاید تأملی اندک ضروری باشد. در بارهٔ مذهب ابن فارس نیز چون بسیاری دیگر از مشاهیر اختلاف است، مشهور آن است که وی شافعی بوده، اما پس از اقامت در شهر ری به مذهب مالکی درآمده است (ابن انباری ، ۲۲۰؛ ابن دمیاطی ، ۶۶؛ یاقوت، ۸۳/۴). برخی اشارات دیگر نیز دربارهٔ شیعه بودن وی موجود است، از جمله این‌که گفته‌اند وی از استادان شیخ صدوق بوده و شیخ صدوق در اکمال الدین خود به این موضوع اشاره کرده است (نک: آقابزرگ ، ۸۲/۷) در دائره المعارف بزرگ اسلامی در پایان مقاله مفصلی، در بارهٔ مذهب وی آمده است: «اما بنابر آنچه گفته شد، هیچ دلیل قانع کننده‌ای برای تعیین قطعی مذهب او در دست نیست . از این رو، اصحاب هر مذهب کوشیده اند این دانشمند بزرگ را به جرگهٔ همکیشان خویش وارد کنند» (ر.ک؛ دائره المعارف بزرگ اسلامی، مقاله ج ۴، مقاله ۱۵۸) اما با وجود این نقل قول‌های پراکنده در بارهٔ مذهب ابن فارس که در دائره المعارف به آنها اشاره شده است، به نظر می رسد با تأمل در شیوهٔ نگارش خود او که در آثارش، پس از ذکر نام اصحاب، همواره عبارت: «رضی الله عنهم» را به کار می‌برد، جای تردید باقی نمی ماند که او اهل سنت بوده است، نمونه زیر از جمله آنهاست:

«**وقد كان في الصحابة رضي الله تعالى عنهم – وهم البلغاء والفصحاء– النظر في العلوم الشريفة ما لا خفاء فيه....فحدثني ...قال: كنت عند (عثمان) رضي الله تعالى عنه، و هم يعرضون المصاحف، فأرسلني بكتف شاه إلى أبي ابن كعب فيها «لم يتسنّ» و «أمهل الكافرين»** (*الطباع*، ۱۹۹۳: ۳۸-۴۰) این قراین متنی که به دور از تعصبات مذهبی باقی مانده است، مسلک ابن فارس را به روشنی بیان می‌کند. رفت و آمد مستمر او به دربار آل بویه و تقدیم کتاب ***فقه‌اللغه الصاحبی***[1] به وزیر آل بویه صاحب بن عباد، شبهه شیعه بودن وی را در میان برخی سیره نویسان تقویت نموده است، اما ای کاش سیره‌نویسان به جای تلاش برای اثبات مذهب او، به این واقعیت تاریخی نیز توجه می‌کردند که در آن زمان، تعصبات مذهبی آن قدر غلیظ نبوده که ابن فارس شافعی یا مالکی مذهب نتواند به راحتی در دربار آل بویه شیعه مذهب زندگی کند و رفت و آمد داشته باشد و مورد احترام الصاحب عباد و از جانب او ملقب به لقب «شیخنا» گردد. آخر، مگر نه این بوده که در آن زمان خود آل بویه در ایران، نماینده خلیفه عباسی اهل سنت در بغداد بوده‌اند. این چه توجیهی دارد که امروز مذهب شافعی ابن فارس، محل شک و تردید قرار گیرد و این سؤال مطرح شود که اگر چنین بوده است پس چگونه او در کنار آل بویه و مقرب دربار آنها زیسته است. در باره سال وفات او، اختلاف نظرهایی هست، اما به احتمال قوی در سال **۳۹۵** ق. وفات کرده و در کنار مقبرهٔ قاضی القضاه ابی الحسن علی بن عبدالعزیز در شهر ری مدفون شده است. (*الطباع*، ۱۹۹۳: ۷) شرح حال ابن فارس، نام آثار او، استادان و شاگردان وی، در منابع قدیم و جدید به تفصیل بیان شده است. جدیدترین منبع در این زمینه، کتاب «دائره المعارف بزرگ اسلامی، ج ۴، مقلهٔ ۱۵۸» است که به تفصیل در این باره سخن گفته است.

٤. «*مقاییس‌اللغه*» میراث فقه اللغه عربی قدیم

کتاب مشهور ***مقاییس اللغة*** یک قاموس زبان معمولی مانند دیگر فرهنگ لغت‌ها نیست بلکه یک کتاب کامل در **فقه اللغه** قدیم و تا حد زیادی کتابی در معناشناسی در حوزه زبان‌شناسی جدید است:

«**يعدّ كتاب *مقاييس‌اللغه*...عملاً متفرداً في تاريخ الدرس اللّغوي عند العرب، إذ سار فيه صاحبه على منهجٍ لم يطرقه أحد قبله، وقد وصفه ياقوت الحموي بقوله: «هوكتاب جليل لم يصنف مثله»** (**بحره، ۲۰۱۳: ٤١**)

این اثر گران‌سنگ، نخستین بار در سال ۱۹۹۱ م. به کوشش عبدالسلام محمد هارون در ۳ جلد در

---

۱. رویکرد زبان شناسی ابن فارس در کتاب فقه اللغه *الصاحبی* در شیوه پردازش معانی واژگاه در *مقاییس اللغه* کاملاً مشهود است و همین ویژگی است که او را به حوزه زبان شناسی نزدیک می کند.

قاهره تصحیح و چاپ شد. و بعدها مجدداً و این بار در۶ جلد با مقدمه‌ای در بارهٔ ابن فارس، به کوشش او به چاپ رسید. این تألیف چنان‌که محقق، «عبدالسلام محمد هارون» معتقد است از آخرین تألیفات ابن فارس است و پس از تألیف معجم دیگر ابن فارس به نام مجمل اللغه بوده است. مصحح در پایان جلد ۶ به تلاش‌های خود در تصحیح کتاب در مدت چهار سال اشاره کرده؛ شروع کار را در سال ۱۳۶۰ ق. و پایان آن را ۱۳۷۰ ق. بیان کرده است. (ج۶، ۱۶۰) او در توضیح پژوهش خود می‌گوید:

«**سیخرج هذَا الکتاب بعون الله فی سته مجلداتٍ، یلحق بها سابع یتضمن الفهارس التالیه:**

۱. فهرس ترتیب المواد. ۲. فهرس الألفاظ التی وردت فی غیر موردها. ۳. فهرس الأشعار.

٤. فهرس الأرجاز. ٥. فهرس الأمثال. ٦. فهرس الأعلام. ۷. فهرس البلدان. ۸. فهرس الکتب.

(هارون، ۱۹۹۱ : ۴۶) اما در کنار تلاش عالمانه و دقیق عبدالسلام محمد هارون در تصحیح این کتاب و تهیه فهرست‌های تفصیلی که بیش از ۲۵۰ صفحه از جلد ۶ کتاب را به آن اختصاص داده است، جای دو عنوان: یکی فهرست آیات و دیگری فهرست احادیث خالی است، چنان که کمبود یک مقدمه مفصل در بارهٔ ***مقاییس‌اللغه*** هم احساس می‌شود. در مقدمهٔ ارزشمند کتاب که حدود ۴۵ صفحه است، عبد السلام هارون چندان به کتاب ***مقاییس‌اللغه*** نپرداخته و بیشتر در بارهٔ زندگی ابن فارس و طبع شعری وی سخن گفته است.

۵. جایگاه تاریخی *مقاییس‌اللغه* در میان قاموس‌های عربی

مقدمه **الصحاح جوهری** که توسط مصحح آن **احمد عبدالغفور عطار**، در ۲۱۲ صفحه تدوین شده و در یک مجلد در کنار **الصحاح** به چاپ رسیده، مقدمه‌ای عالمانه در باره سیر تحولات قاموس‌نویسی عربی است. (نک ؛ مقدمه ***الصحاح***) [۱] نویسنده در این مقدمه طولانی، به جایگاه ***مقاییس‌اللغه*** هم اشاره‌ای مختصر دارد. چنان که خود عبدالسلام هارون هم در مقدمه ۴۵ صفحه‌ای تصحیح ***مقاییس‌اللغه*** که بخش عمده آن در باره ابن فارس و آثار اوست، اشاره‌ای جند صفحه‌ای و بسیار کوتاه هم به ***مقاییس‌اللغه*** دارد. اما به نظر می‌رسد اشاره‌های مختصر، جایگاه تاریخی این اثر گران‌سنگ را به خوبی بازگویی نکرده است. عبد السلام که بیش از چهار سال با این آثر مأنوس بوده در توصیف آن می‌گوید:: «... **علی آن**

۱. مقدمه نامیدن این اثر ارزشمند در بیان روند تحولات قاموس‌نویسی عربی، از باب تسامح در نامگذاری و چاپ آن در کنار *الصحاح* بوده است. عباس محمود العقاد در توصیف این مقدمه گفته است: «اول مقدمهٔ فی نوعها فی تاریخ معجماتنا العربیهٔ» (مقدمه الصحاح، ۱۹۵۶، ص ۱)

فی کتابه هذا قد بلغ الغایه فی حذق باللغه ...وقد انفرد من بین اللغویین بهذا التألیف، لم یسبقه أحد و لم یخلفه أحد» (هارون،۱۹۹۱: ۲۲) می‌توان گفت از نقطه نظر تحولات در تاریخ قاموس‌نویسی عربی قدیم، سه نقطه عطف تاریخی مهم به شرح ذیل رخ داده است که ***مقاییس‌اللغه***، یکی از آن نقطه عطف‌هاست که نگرشی نوین پدید آورده است:

۱. ***العین خلیل الفراهیدی*** (آغازگر تدوین قاموس جامع و فراگیر)

۲. ***مقاییس‌اللغه*** (دسته‌بندی حوزه یا حوزه‌های معانی متعدد واژگان)

۳. ***لسان العرب*** (دائره المعارف بزرگ جامع واژگان عربی)

قاموس‌نویسان عرب به ویژه در قرن چهارم، از ورود واژگان دخیل و غیر عربی، به حوزهٔ زبان نگران بودند: «**فقد عُرف ابن فارس بالتزامه إیراد الصحیح من اللغات.** (فهمی، ۲۰۲۱: ۲۸) لذا **الصحاح جوهری** و ***مقاییس‌اللغه*** ابن فارس، تلاشی با این رویکرد است. بی جهت نیست که جوهری نام «***الصحاح***» ج «الصحیح» را برای قاموس خود برگزیده است او کوشیده فقط واژگان عربی صحیح را جمع‌آوری کند. ابن فارس نیز با حفظ این حساسیت، با همان رویکرد به جمع آوری واژگان پرداخته است. او با شم زبانی که داشته، برخی از واژه‌های به ظاهر عربی را با رویکرد انتقادی «**لیس له اصل عربی**» کنار می‌گذارد. وی علاوه بر این حساسیت که ویژگی عمومی در بین قاموس‌نویسان عرب بوده است، ابتکاری بی سابقه در شرح واژگان در پیش گرفت، اسلوبی نو که نه قبل و نه بعد از وی، کسی آن را ادامه نداد. او برای هر واژهٔ دو حرفی یا سه حرفی، یک یا چند حوزهٔ معنایی تعریف و تعیین و کدگذاری می‌کند، ابن فارس، هرچند به موضوع اشتقاق اشراف و توجه کامل داست و بنای ***مقاییس‌اللغه*** از آن گرفته شده که از استادش ابن درید به ارث برده بود[۱]، اما او با این دسته‌بندی و کدگذاری منحصر به فردی که انجام داد، علاوه بر بحث اشتقاق، مسیر تازه‌ای در قاموس‌نویسی عربی پدید آورد. «**من یطل التمعن فی قراءة معجم المقاییس یجد أن ابن فارس کان ذکیاً فی دراسه المواد علی اساس التطور ربط الاصطلاحات بأصولها الاشتقاقیة**» (صالح عرار،۱۹۱۳: ۱۷۹)

او در ابتدا، یک طرح و نقشه معنایی عام برای هر واژه تعریف و تعیین می‌کند و پس از آن، با ذکر آیات و اشعار و امثال، مصداق‌های عینی و عملی برای آن حوزه یا حوزه‌های معنایی برمی‌شمارد. در قاموس‌های عربی، غالباً مراجعه کننده در برار معانی متعدد و گاهی متناقض یک واژه حیران و

۱. (نک؛ عبد السلام هارون، مقدمه مقاییس اللغه، ج ۱ ، ۲۳-۲۴)

سرگردان می‌ماند به ویژه این که زبان در گذر زمان، توسعه یافته و واژه‌های نویی به آن اضافه شده است، اما ابن فارس در همان ابتدا اعلام می‌کند که این واژه چند حوزه معنایی مرتبط با هم دارد و سپس به تشریح و تبیین آنها می‌پردازد. کار او را شبیه ابداع اوزان عروضی شعر توسط خلیل فراهیدی دانسته‌اند. (**نک؛ عمران عبد الکریم، أبنیه الأسماء ودلالتها في مقاییس اللغة لابن فارس**) کار او از این جهت نقطه عطفی در تاریخ قاموس‌نویسی عربی شمرده می‌شود و این خلاقیت منحصر به او ماند و هیچ‌کس قبل و بعد از او، چنین کاری منظم و منطقی‌ای انجام نداده است و «**مجمل القول إن المقاییس لیست معجما عاما للغة وإنما هم معجم خاص یدافع عن فکرة بعینها وقد تشکل معجمه وفقاً له**» (خورشید، ۲۰۱۹، ص ۱۸۸) این ویژگی منحصر به فرد ***مقاییس‌اللغه***، زمانی روشن‌تر می‌شود که تعدادی از واژگان این قاموس با قاموس‌های دیگر و از آن جمله، با **الصحاح جوهری** که معاصر با او بوده است، سنجیده شود، در جدول زیر به منظور تبیین این تفاوت‌ها، برخی واژگان دو فرهنگ به شکل مقایسه‌ای بررسی شده‌اند.

٦. شرح و مقایسه چند واژه برگزیده از دو قاموس:[1]

مقاییس‌اللغه	*الصحاح*
▪ بلل: الباء واللام فی المضاعف له أصولٌ خمسة هی معظم الباب . فالأول النّدی، یقال بلَلْتُ الشی ومن ذلك التی هی العطیَّة والأصل الثانی : الإبلال من المرض والأصل الثالث : أخذ الشّیء والأصل الرابع : البَلَل، وهو الأبلّ من الرِّجال، وهو الجریء المُقْدِم الذی لا یستحی ولا یُبالی .	ریحٌ بَلَّةٌ، أي : فیها بَلَلٌ. وجاءنا فلان فلم یأتنا بهَلَةٍ ولا بَلَةٍ، قال ابن السکیت : فالهَلَةُ من الفرح

۱ . واژه‌ها از جلد اول مقاییس‌اللغه برگزیده شده‌اند. در نمونه‌های ذکر شده در جدول، به منظور اختصار، فقط ابتدای واژه و معانی متعدد آن به ایجازبیان شده است وبه منظور تبیین بیشتر موضوع، در پی نوشت مقاله واژه «بلل» به عنوان یک نمونه از شیوه پردازش مقاییس اللغه به تفصیل آمده است.

مقاییس‌اللغه در ابتدا و قبل از ذکر آیات، اشعار و امثال، حوزه یا حوزه‌های معنایی هر واژه را تعریف و تبیین می‌کند. این ویژگی در میان قاموس‌های عربی منحصر به فرد و مختص به ابن فارس است که نشانی از تبحر و تسط وی بر گستره واژگان زبان و نگاه مبتنی بر تحولات زبان از جانب اوست.

واژه «بلل» از نگاه او دارای پنج حوزهٔ معنایی متفاوت است. او از همان اول تکلیف خواننده را با واژه مشخص می‌کند. در الصحاح و هیچ قاموس عربی دیگری، این نوع دسته‌بندی منظم و منطقی مشاهده نمی‌شود. در قاموس‌های عربی معمولاً با ذکر نمونه مثال‌هایی، معانی متفاوت واژه بیان می‌شود و این خواننده است که باید محاسبه کند کلمه چند معنا دارد. در قاموس‌های دیگر هم گاهی همه این معانی برای واژه ذکر می‌شود. اما از نظم و ترتیب منطقی برخوردار نیست. به منظور تبیین و تشریح موضوع، در پی‌نوشت این مقاله، تصویر کاملی از شرح واژهٔ (بلل)[۱] ذکر شده که به تفصیل شیوهٔ پردازش ***مقاییس‌اللغه*** را نشان می‌دهد.

مقاییس‌اللغه	***الصحاح***
■ جهل : الجيم والهاء واللام أصلان : أحدهما خِلاف العِلْم ، والآخر الخِفّة وخِلاف الطُّمَأْنِينة . فالأوّل الجَهل نقيض العِلْم . ويقال للمفازة التي لاعَلَمَ بها مَجْهَلٌ ويقال استجهلت الرِّيحُ الغُصْنَ ، إذا حرّكته فاضطَرَب	الجَهْلُ: خِلاف العلم، وقد جَهِلَ فلانٌ جَهْلاً واسْتَجْهَلَهُ: عدّهُ جاهِلا، واستخفّه

در کنار دسته‌بندی منطقی که در ***مقاییس‌اللغه*** به شکلی بی بدیل اعمال شده، توجه به همه حوزه‌های معنایی واژه‌هاست. واژه جهل چنان که مشهور است یک معنایش، نقیض علم است اما معنای دیگر آن، سبک‌سری و تندخویی است چنان که در قرآن کریم در وصف عباد رحمان آمده است: «اذا خاطب الجاهون قالوا سلاما» و عجیب آن است در الصحاح اصلا به این معنای مشهور دومی جهل اشاره‌ای نشده است.

مقاییس‌اللغه	الصحاح
▪ جلس: الجيم واللام والسين كلمة واحدة وأصل واحد، وهو الارتفاع يقال جَلَسَ الرجلَ جُلوساً ، وذلك يكون عن نَومٍ واضطجاع ؛ وإذا كان قائماً كانت الحال التى تخالفها القَعود . يقال قام وقعد	جَلَسَ جلوسًا . وأجلَسَهُ غيره. والمَجْلِسُ : موضع الجُلوس والجَلْس أيضًا : نَجْدٌ، يقال: يقال :جَلَس الرجُل، إذا أتى نجدًا

شیوه پردازش ***مقاییس‌اللغه***، در ابتدا همه معانی واژه را احصاء می‌کند معانی‌ای که گاهی به کلی فراموش شده است. واژه جلس از جمله این نمونه‌هاست. ذهن ما غالباً جلس را مترادف قعد به تصور می‌داند اما ابن فارس جلس را « وهو الارتفاع فی الشئ» یقال جَلَسَ الرجُل جُلوساً، وذلک یکون عن نَومٍ واضطجاع. وإذا کان قائماً کانت الحال التی تخالفها القُعود. یقال قام وقعد. با این دقت «ابن فارس» روشن می شود که چرا در قرآن کریم در مقابل «قام» واژه «قعد» (قیاماً و قعوداً) قرار گرفته و جلس فقط یک بار با لفظ المجلس آمده است. و برخلاف تصور ما، جلس و قعد مترادف نیستند! ابن فارس دقت‌های بی نظیری در فهم واژگان به وجود می آورد. اولویت معنای «جلس» برای ابن فارس، ارتفاع و به بلندی رفتن است. جالس در مقابل نائم است، شخص خوابیده و درازکشیده روی زمین «هو نائم» وقتی بیدار می شود و می‌نشیند «هو جالس» اما در الصحاح بر خلاف مقاییس، اولویت همان جلس مشهور است: «جلس جلوساً و أجلسه و قوم جلوس و المجلس موضع الجلوس و...جوهری در مرتبه دوم به این جنبه واژه توجه کم رنگی می‌کند و شاید اگر ذهنیت معنای ارتفاع در معنای این واژه، از ابن فارس اخذ نشده بود، از الصحاح درک چنین معنایی به آسانی پدید نمی‌آمد. در الصحاح آمده است:

الجلس ایضاً نجد. یقال: جلس الرجل اذا أتی نجدا و قال:

قُلْ للفرزْدَق والسَّفَاهةُ كاسْمِها

إن كنتَ كارهَ ما أمَرْتُكَ فاجْلِسِ (اجلس: یعنی به نجد-مکان مرتفع – برو)

کتاب ***مقاییس‌اللغه***، سرشار از این نمونه‌های واژه کاوی است که ناگفته و ناشناخته مانده است.

مقاییس‌اللغه	الصحاح
▪ جلب: الجيم واللام والباء [أصلان] : أحدهما الإتيان بالشيء من موضعٍ إلى موضعٍ ، والآخر شيءٌ يغشّى شيئا . فالأوّل قولهم جَلَبْتُ الشيءَ جلبا والاصل الثانى : الجلبة جلدة تجعل على القتب	جلب: جلَبَ الشيءَ يَجلِبُهُ ويَجلُبُهُ الذي يُجلَبُ من بلد إلى الجُلْبَةُ أيضًا: جِلْدَةٌ تُجْعَلُ على القَتَبِ

واژه جلب دارای دو معنا است هر چند هر دو قاموس به آن اشاره نموده‌اند اما تفاوت بسیار آشکار است. *مقاییس‌اللغه* آن را در متن اصلی معنا قرار داده اما الصحاح با مثال«جلدة تجعل على القتب» آن معنا را کم رنگ کرده و به حاشیه رانده است.

مقاییس‌اللغه	الصحاح
▪ أثم: الهمزة والثاء والميم تدلُّ على أصلٍ واحد ، وهو البطء والتأخّر . يقال ناقة آثِمةٌ أى متأخّرة والإثم مشتقّ من ذلك لأنّ ذا الإثم يطيء عن الخير أثِمَ فلانٌ وقع فى الإثم ، فإذا فإذا تحرَّج وكَفّ قيل تَأثَّم	وقد أثِمَ الرجل بالكسر إثْمًا إذاوقع في الإثم، فهو آثِمٌ وأثيمٌ، الإثْمُ: الذنبُ. وتَأثَّم، أي: تحرَّجَ عنه وكفَّ. وناقةٌ آثِمَةٌ ونوقٌ آثِماتٌ، أي: مبطئات،

مقاییس‌اللغه در شرح معنای «اثم» می گوید:

«وهو البطء والتأخُّر» يقال ناقة آثِمةٌ أي متأخِّره. وعلى ذلک فسّر قوله تعالى : (قُلْ إِنَّما حَرَّمَ رَبِّيَ الْفَواحِشَ ما ظَهَرَ مِنْها وَما بَطَنَ وَالْإِثْمَ

وأنشد:

شَرِبْتُ الإِثْمَ حتَّى ضَلَّ عَقْلِي
كذاكَ الإِثْمُ تفْعَلُ بالعُقولِ
فإنْ كان هذا صحيحاً فهو القياس لأنَّها تُوقِع صاحبهَا فی الإِثم.
والإِثم مشتقٌّ من ذلک ، لأنّ ذا الإِثمِ بطیءٌ عن الخیر متأخِّر عنه. قال الخلیل: أثِمَ فلانٌ وقع فی الإِثم ، فإذا تَحَرَّج وَكَفّ قیل تَأثَّم كما یقال ، حَرِجَ وقع فی الحَرج ، وتحرّج تباعد عن الحَرَج .وقال أبو زید : رجل أثیمٌ أثُومٌ .وذكر ناسٌ عن الأخفش – ولا
أعلم كیف صحّتُه – أنّ الإِثم الخمر.

چنان که مشاهد می‌شود، اولویت ابن فارس در تعیین معنای واژه، توجه به نتیجهٔ معنا و نگاهی معناشناسی است که درنگ و تأخیر را موجب می‌شود و لذا در اولین نگاه به واژه، با دو کلمهٔ: «**البطء والتأخُّر**» آن را تعریف و تعیین مصداق می‌کند.

اما *الصحاح* از نگاهی دیگر واژه را شرح می‌دهد:

«**آلاثم: الذنب و قد أثم الرجل ...اذا وقع فی الإثم فهو آثم و أثیم و آثوم و...تأثم ای تحرّج عنه و كفّ**»

او پس از شرح این معنا برای واژهٔ اثم، و در مرحلهٔ دوم و فقط با ذکر مثالی به معنای تأخیر در آن اشاره می‌کند:

«**ناقة آثمة و نوق آثمات، ای مبطئات**»

بنابر این، واژه «اثم» در نگاه ابن فارس، روحش تأخیر است و چون گناه عامل تأخیر می‌شود، صفت اثم به خود گرفته است، اما از دیدگاه جوهری اثم یعنی گناه و در ضمن او اشاره می‌کند که عرب آن را در معنای تأخیر هم به کار برده است. .شیوه تحلیل *مقاییس‌اللغه*، علاوه معنای واژه، سیر تحول زبان را رصد و تبیین می‌نماید.

مقاییس‌اللغه	الصحاح
▪ أرب: الهمزة والراء والباء لها أربعةُ أصولٍ إليها ترجِع الفروع : وهی الحاجة ، والعقل والعقل ، والنَّصيب ، والعَقْد الأَرَب الحاجة ، وما أَرَبُك إلى هـذا ، أی ما حاجتك	الإِرْبُ : العُضْوُ . يقال : السُجودُ على سَبْعَةِ آرابٍ وأرْآب أيضًا . ورَجُل مُسْتَأْرَبٌ بفتح الراء ، أي : مَدْيونٌ ، كأنّ الدَيْنَ أخَذَ بآرابِه والإِرْبُ أيضًا : الدَّهاء ، وهو من العَقْل

مقاییس اللغه	الصحاح
والإرْب : العقل يقال أَرِبْتَ بالشيء أى صِرتَ به ماهراً ومن هـذا الباب المُؤارَبة وهى المُداهاة الذى جاء فى الحديث : « مُؤَارَبَةُ الأَرِيبِ جَهْل » وأما العَقْد والتشديد فقـال أَرِبَ الرجل يَأْرَبُ إذا تشدَّد وضَنَّ وتَحَـكَّر	. والإرْبُ أيضًا : الحاجَةُ، وفي المثل : مَأْرَبَةٌ لا حَفاوَةٌ، ويقال : أيضًا : أَرِبَ الرجلُ : إذا تساقَطَتْ أعْضاؤُهُ، وأَرِبَ بالشيءِ أيضًا : دَرِبَ به وصار بصيرًا فيه، فهو أَرِبٌ، والأُرْبَةُ بالضم : العُقْدَةُ. وتَأْريبُ العُقْدَةِ : إحْكامُها.

هر دو قاموس با ذکر امثالی معانی متفاوت واژه «أرب» را توضیح داده‌اند با این تفاوت که ابن فارس در ابتدا حوزه‌های معانی کلمه را مشخص و احصاء کرده و سپس با ذکر مصداق برای آنها، به تبیین معنا پرداخته است، اما جوهری چنین کاری نکرده. ***مقاییس اللغه*** از همان ابتدا، یک نقشهٔ راه به دست خواننده می‌دهد این ویژگی که در جای‌جای این قاموس نمایان است، یک انسجام منطقی بی نظیر که نشانی تسلط و تبحر نویسنده قاموس است، به آن داده است.

مقاییس اللغه	الصحاح
▪ برأ : فأما الباء والراء والهمزة فأصلان إليهما ترجع فُروع الباب: أحدهما الخَلْق ، يقال بَرَأَ الله الخالقَ يَبْرَؤُهم بَرْءا والأصل الآخَر : التَّباعُد من الشيء.	برِئْتُ منك ومن الديون والعيوب براءة. و برئت من المرض بُرْءًا، بالضم. و بَرَأ الله الخلق بَرْءًا، وأيضًا هو البارئ.

مقاییس‌اللغه با انسجام کامل در ابتدا دو حوزه معنایی متفاوت برای فعل «برأ» تعریف کرده و سپس به ذکر مصداق برای آن حوزه معنایی می پردازد، اما *الصحاح* بدون چنین نقشه راهی و فقط با ذکر مثال‌هایی، معناها مختلف واژه را آورده است. این تفاوت تقریباً در همه جای دو قاموس آشکار است. این روش مفتاوت، باعث شده ***مقاییس‌اللغه*** از آغاز مخاطب را با کلیت معنا آشنا کند و سپس به مصداق‌های جزئی روی بیاورد

مقاییس‌اللغه	**الصحاح**
■ بدع : الباء والدال والعين أصلان : أحدهما ابتداء الشيء وصنعهُ لاعَنْ مِثال ، والآخر الانقطاع والكَلال فالأول قولهم : أبْدعْتُ الشيء قولًا أو فِعلًا إذا ابتدأتَه لاعن سابقِ مِثال والأصل الآخَر قولهم: أبْدَعتِ الراحلة إذا كَلَّت وعَطِبت؛	أَبْدَعْتُ الشيءَ : اخترعته لا عَلى مثالٍ. و أَبْدَعَتِ الراحلةُ ، أي : كلَّتْ . وقد أُبْدِعَ بالرجل ، أي : كلَّتْ راحلتُه .

هر دو قاموس یکی از معانی اصلی واژه «بدع» را آفریدن بدون اتکای به الگوی پیشین دانسته‌اند، اما در هر دو، در یکی صریح و در متن معنای اصلی، و در دیگری در حاشیه و با بیانی ضمنی به معنای دوم واژه که کندی و ضعف است، نیز اشاره شده است. اما این معنا در **الصحاح** به حاشیه رفته و به خوبی احساس نمی‌شود، ولی در ***مقاییس‌اللغه*** از همان ابتدا، توجه مخاطب را به خود جلب می‌کند. نگاه جامع به حوزه گستره معانی، به ***مقاییس‌اللغه*** یک نوع شمولیت بخشیده که در هیچ قاموس عربی دیگر دیده نمی شود.

مقاییس‌اللغه	**الصحاح**
■ برع : الباء والراء والعين أصلان : أحدهما التطوُّع بالشيء من غير وجوبٍ . والاخر التبريز والفضل	بَرَع الرجُل ، وبَرُع بالضم ايضا ، بَرَاعَةً فاق أصحابَه في العلم وغيره ، فهو بارعٌ . وفعلت كذا مُتَبَرِّعًا ، أي : متطوِّعًا

چنان که ملاحظه می‌شود، ***مقاییس‌اللغه*** معنای داوطلبی «**التطوع**» را یکی از حوزهای اصلی در تبیین معانی برع دیده است، اما **الصحاح** فقط با ذکر مثال: «**متبرّاً ای متطوّعاً**» در حاشیه و بدون نام از معنای اصلی واژه، به آن التفاتی کم رنگ نشان داده است.

مقاییس‌اللغه	**الصحاح**
▪برح: الباء والراء والحاء أصلانِ يتفرّع عنهما عنهما فروعٌ كثيرة. فالأول: الزَّوال والبروزُ والانكِشاف. والثاني: الشِّدَّة والعِظَم وما أشبههُما	لَقيت منه بَرْحًا بارِحًا، أي: شِدّةً وأذًى وبَرَحَ الظَبْيُ بالفتح بُروحًا: إذا أَوْلاكَ مَياسِرَهُ يَمُرُّ من مَيامِنِك إلى مَياسِرِك.

در حالی که الصحاح به بیانی مختصر در باره فعل «برح» اکتفا کرده، ***مقاییس‌اللغه*** چنان که خود گفته، از دو حوزه معنایی متفاوت این واژه، فروع متعددی متفرع شده است، او با نگاهی مبتنی بر سیر تحولات زبان، بیش از سه صفحه از کتاب را به این واژه اختصاص داده است. مقایسه میان شیوه پردازش این واژه در دو قاموس، میزان دقت و روش متفاوت دو نویسنده در پردازش معنای واژگان را به وضوح نشان می‌دهد و در مقام چنین مقایسه‌ای است که تفاوت ها بیشتر و بیشتر نمایان می‌شوند.

مقاییس‌اللغه	**الصحاح**
▪بزل: الباء والزاء واللام أصلان تفتُّح الشيء ، والثاني الشدّةُ والقُوّة. فأمّا الأوّل فيقال بَزَل البعيرُ إذا فَطَر نابُه ، أي انشقّ والأصل الثاني قولهُم أمر ذو بَزْل أي شِدّة ومن هـذا قولهم: فلان نهّاضٌ ببزلاء إذا كان محتملًا للأُمور العِظام	بَزَلَ البعيرُ يَبْزُلُ بُزولاً: فَطَرَ نابُهُ، فَطَرَ نابُهُ، أي: انشَقَّ، وأمرٌ ذو بَزْلٍ، أي: ذو شدّةٍ. وفلان نهّاض بَبَزْلاءَ: إذا كان ممن يقوم بالأمور

در *مقاییس‌اللغه* در شرح واژه بزل، علاوه بر شکفتن و جوانه زدن، معنای شدت و حدت هم به عنوان یک معنای اصلی برای واژه ذکر شده است، اما در الصحاح، در بیان این معنا، فقط به ذکر آن در قالب یک مثال: «فلان نهّاض ببزلاء» (فلانی دست به کارهای سخت می‌زند) اکتفا شده است. در بسیاری موارد این گونه است در *مقاییس‌اللغه*، در ابتدا همه معانی واژه احصاء می‌گردد و سپس یک به یک با ذکر مثال‌هایی ارتباط میان آنها و سیر تحول آنها در طول زمان تبیین و تشریح می‌شود اما در الصحاح و دیگر قاموس‌ها، در ابتدا فقط به ذکر معنای اصلی واژه اکتفا می شود و سپس در قالب مثال‌هایی، معانی دوم و سوم و گاهی تا چهارم و پنجم برای آن ذکر می شود. این شیوه پردازش متفاوت، *مقاییس‌اللغه* را به کتاب‌های فقه اللغه زبان شناسی نزدیک می کند.

مقاییس‌اللغه	الصحاح
▪ بغي: الباء والغين والياء أصلان : أحدهما طَلَب الشيء ، والثانى جنسٌ من الفَساد. فمن الأوّل بَغَيْتُ الشيء أبْغِيه إذا طلبتَه. والبُغْية والبِغْية الحاجة . والأصل الثانى : قولهُم بَغَى الجرح فالبغيّ الفَاجِرة، تقول بَغَت تَبْغِي بِغاء ،	البَغْيُ : التعدِّي . وبَغى الرجل على الرجل استطال. وبَغَتِ السماءُ : اشتدَّ مطرها. والبُغْيَة : الحاجةُ نفسُها وبَغَيتُ الشيءَ : طلبْتُهُ .

بغی دارای دو معنای مشهور و متفاوت در زبان است: یکی طلب کردن و دیگری فساد و بدکاری. هر چند هر دو قاموس، به ظاهر به این دو معنای واژه التفات داشته‌اند، اما اسلوب در پردازش معنا، گویای تفاوت در نگرش دو نویسنده است.

مقاییس‌اللغه	الصحاح
▪ بور : الباء والواو والراء أصلان : أحدهما هَلاك الشيء وما يشبهه. والآخر ابتلاء الشَّيء واختبانُه	الرجلُ الفاسدُ الهالكُ الذي لا خير فيه وقومٌ بورٌ : هَلكَى . وبُرْتُ الناقة أبورُهَا بَورًا بالفتح، وهو أن

مقاییس‌اللغه	الصحاح
والأصل الثانی التَّجْرِبة والاختِبار تقول بَرَتُ فلاناً و بَرَتُ ماعندَه	تَعرِضَها على الفحل تنظر أَلاقِحٌ هي أمْ لا

معنای مشهور بور هلاکت است، چنان که در قرآن کریم آمده است: «وکانوا قوماً بوراً» اما *مقاییس‌اللغه*، توجه‌ها را به معنای دومی برای این واژه جلب می‌کند و آن ابتلاء و امتحان است. در حالی که این معنا در الصحاح کاملاً به حاشیه رفته و فقط در قالب یک مثال مربوط به زندگی در آن محیط بیان شده است. موضوع از این قرار است: عرب‌ها برای آن که بفهمند زمان لقاح شتر ماده رسیده یا نه، آن را به شتر نر (جمل) ارائه می‌کردند و از عکس العمل آن دو، متوجه این امر می‌شدند. ابن فارس از کاربرد فعل «بارت- تبور الناقه» برای این رفتار محیطی در میان عرب‌ها، از همان ابتدا، حوزهٔ معنایی ابتلاء و امتحان را برای واژه تعریف و تعیین کرده است. اما الصحاح در قالب مثالی کمی دور از ذهن، به این امر پرداخته است. گویی الصحاح، برخلاف *مقاییس‌اللغه*، برای متخصصین نوشته شده، گاهی حتی فهم درست برخی ازمثال‌های آن هم، نیاز به کمک دیگر قاموس‌ها دارد.

مقاییس‌اللغه	الصحاح
▪ بصر: الباء والصاد والراء أصلان : أحدهما العِلْمُ بالشيء وأمّا الأصل الآخَر فبُصْر الشَّيْءِ غلَظُه ومنه البَصْرُ ، هو أن يضمَّ أديمٌ إلى أديم كما تُخَاطُ حاشِيَةُ الثَّوْبِ .	البَصَرُ: حَاسَّةُ الرؤيةِ. وأبْصَرْتُ الشيءَ: رأيته. والبصيرُ: خلافَ الضرير. والبَصْرُ: أن يُضَمَّ أديمٌ إلى أديمٍ فَيُخْرَزانِ كما تُخاط حاشيتا الثوب.

واژه «بصر» یک معنای مشهور دارد که در ابتدای هر دو قاموس بیان شده است، اما حوزه معنایی دومی که مقاییس برای آن تعریف و تعیین کرده: الحاق دو چرم به هم که موجب زخامت آن شود. این معنای واژه، در لابه لای مثال‌های الصحاح چنان گم شده که فقط به کمک *مقاییس‌اللغه* و کدگذاریی او در ابتدای امر انجام می‌دهد، قابل دریافت و فهم است.

مقاییس‌اللغه	الصحاح
▪ جرح: الجيم والراء والحاء أصلان فالأوّل قولهم [اجترح] إذا عمل وكسبَ وأما الآخَر [فقولهم] جرحَهُ بحديدةٍ جرْحًا ، والاسم الجُرْح والاسم الجَرْح . ويقال جرَح الشاهدَ إذا ردّ قولَه بِنَثًا غيرِ جميل قال الله عزّ وجلّ : ﴿أَمْ حَسِبَ الَّذِينَ اجْتَرَحُوا السَّيِّئَاتِ وإنّما سمي ذلك اجتراحًا لأنه عَمَلٌ بالجوَارح	جَرَحَهُ جَرْحًا ، والاسم الجُرْحُ والجمع جُروحٌ . وجَرَحَ واجْتَرَحَ ، أي : اكْتَسَبَ . و الجَوارِحُ من السِّباعِ والطَير : ذواتُ الصَّيدِ وجوارِحُ الإنسان : أعضاؤه التي يَكْتَسِبُ بها . الاسْتِجْراح : العَيْبُ والفَسادُ

هر دو قاموس با همان تفاوت که شرح آن در بیشتر نمونه‌ها بیان شد به توضیح معنای مشهور جرح پرداخته‌اند و یکی از معانی جرح را کسب و اکتسب دانسته‌اند و در ضمن به این نکته آشاره کرده‌اند که جوارح نامیدن اعضای بدن انسان از باب این مفهوم در فعل جرح است. این نوع دلیل آوردن برای کاربرد معنای واژگان که این مثال یک نمونه از آن است، یکی دیگر از تفاوت‌های دو قاموس است. این رویه در الصحاح بسیار اندک و کم رنگ مطرح شده، اما در ***مقاییس‌اللغه*** به وفور یافت می‌شود. دو نمونه زیر ***مقاییس‌اللغه*** از جمله آنهاست:

قال : وإنما سمِّيت الرسالة أُلُوكاً لأنَّها تؤلكُ في الفمِ ، مشتقٌ من قول العرب : الفرس يَألُكُ باللِّجام و يعلُكه ، إذا مضغ الحديدة .

والبَطَل الشُّجاع . قال اصحب هـذا القياس سُمِّي بذلك لأنه يُعرِّض نَفْسَه للمَتَالف

این نوع توجیه برای معانی متفاوت واژه‌ها و بیان وجه تسمیه آنها در***مقاییس‌اللغه*** فراوان یافت می‌شود. او به کرات سیر تحولات زبان و علت یافتن معنایی جدید در واژه ها و ارتباط آن معانی و معنای اصلی را بازگویی می‌نماید و این موضوعی است که در حوزه مباحث زبان شناسی قرار می گیرد و به همین دلیل می توان گفت کتاب ***مقاییس‌اللغه*** ابن فارس بیش از آن که یک قاموس واژگان باشد کتابی در حوزه فقه اللغه و زبان شناسی است. او با تبحر و تسط کم نظیر خود به گسترهٔ معانی واژگان

نظمی منطقی بخشیده است. در میان قاموس‌های عربی، چه قبل و چه پس از او، هیچ کدام از چنین جامعیتی برخوردار نیستند.

۷. نتیجه‌گیری

از آن چه بیان شد استنباط می‌شود که دو نویسنده، در شیوهٔ پردازش معانی واژگان کاملاً متفاوت عمل کرده‌اند و یکی از ویژگی‌های برجسته و منحصر به فرد ***مقاییس‌اللغه*** که آن را به حوزه مباحث کتب زبان شناسی نظری نزدیک می کند. توجه او به سیر تحولات زبان است. او با این نگرش و با احصای حوزه یا حوزه‌های معانی واژگان، نظمی منطقی به تعدد معانی کلمات بخشیده است و لذا قبل از شرح واژگان، پراکندگی معانی و روند دگرگونی آن را در یک زنجیره منسجم مطرح می کند. بنابراین می-توان گفت که ***مقاییس‌اللغه*** تنها یک قاموس واژگان نیست بلکه یک کتاب جامع در فقه اللغه عربی قدیم است. بررسی مقایسه‌ای برخی واژگان از دو قاموس در این پژوهش، زاویه دید زبان شناسانه ابن فارس و تفاوت آن با دیگران را به وضوح نشان داد. ابن فارس تنها واژه را معنا نمی کند بلکه در همان ابتدا، حوزه‌های معنا را احصاء می کند و سپس به سیر تحول معنا با شرح و تبیین آن می پردازد، او علاوه بر این، وجه تسمیه بسیاری از واژگان را بازگویی می‌کند، این رویکرد نقش او را حوزه قاموس-نویسی فراتر برده و به حوزه فقه اللغه (زبان شناسی) در دو حوزه نظری و کاربردی نزدیک کرده است.

کتابنامه

ابن فارس (۱۹۹۱) مقاییس اللغة، تصحیح عبد السلام هارون، دار الجیل، بیروت، ط ۱.

أسعد صالح عرار، بثینه و یحیی جبر (۱۹۱۳) نظریة ابن فارس بین الأصل والوصل والنقل (معجم مقاییس اللغه أنموذجاً)،

بحره، سامر زهیر (۲۰۱۳) در مقله «منهج ابن فارس في تأصیل ما زاد علی ثلاثة أحرف دراسة نقدیة في معجم مقاییس اللغة» مجلة دراسات في اللّغة العربیة وآدابها ، فصلیة محکّمة، العدد ١٤ .

الجبوری، مُحَمَّد صالح یاسین (۲۰۱۷) إجراءات ابن فارس و تنظیراته فی توظیف المجاز (مقاییس اللغة مثالاً) مجلة کلیة التربیة، المجلد السابع والعشرون، العدد ۳.

الجبوری، مُحَمَّد صالح یاسین (۲۰۲۰) در مقاله کوتاه «التخطیط المنهجی عند ابن فارس فی صناعة مقاییس اللغة» مجلة الآداب و اللغات، المجلد ۲۰، العدد ۱۰.

جوهری (۱۹۵۶) الصحاحف تصحیح احمدعبد الغفور عطار، دارالملایین، بیروت، ط ۱.

خورشید، بکر عبدالله (۲۰۱۱۹) در مقاله « التوزیع الخارجی والداخلی للماده المعجمیه فی مقاییس اللغه– دراسه تحلیلیة» مجله سر من رآ، السنة السابعة، المجلد ۷، العدد ۲۵،

زهیر بحره، سامر (۲۰۱۳) در مقله «منهج ابن فارس في تأصیل ما زاد علی ثلاثة أحرف

دراسة نقدية في معجم مقاييس اللغة»

شمو نأرزقي و موالدي فهيمة و وازن أنيسة (۲۰۱۷) «**أبنية الأسماء ودلالت ها في مقاييس اللغة**» (پایان نامه ارشد)

صلاح الدين ملاوي و عمار قلالة (۲۰۱۴) «**التطور الدلالي في مقاييس اللغة لابن فارس**» (پایان نامه ارشد)

عباسی مقدم مصطفی و دیگران (۱۳۹۸) در مقاله «واکاوی نظریه اصل معنایی در **معجم مقاييس اللغة ابن فارس و التحقيق فی کلمات القرآن مصطفوی** (بررسی موردی برخی واژگان قرآنی)

فهمي، أ.د .خالد (۲۰۲۱) در مقاله «**معجمات ابن فارس اللغوية الألفبائية (مجمل اللغة ومقاييس اللغة) دراسة في خطاب تحقيق التحقيقف** به تفصیل در باره اصالت نسخه‌های کتب ابن فارس پرداخته است، مجله علوم المخطوط، العدد الرابع.

الفواخری، سعید محمد (دون تا) در مقاله مفصل (۱۳۷ صفحه) العموم والخصوص فی معجم مقاييس اللغة لابن فارس (ت 395 ق) دراسة مؤصلة» (این مقاله مفصل به شکل کتاب چاپ شده، اما از شماره صفحات معلوم است از یک مجله یا یک دائره المعارف است، از صفحه ۳۶۹۶ تا صفحه ۳۸۰۴)

محمد حسن جبر، عبد الكريم (۲۰۰۰) مقاله مفصل (۱۳۰ صفحه) «**الدلالة المحورية فی معجم مقاييس اللغة – دراسه تحليلية نقدية**» **مجله کلیه الآداب، ۲٦.**

References

Abbasi Moghaddam, M., et al. (2019 [1398 AH]). "An Analysis of the Theory of Semantic Origin in Ibn Fars's Comparision of Words and Verification in Mostafavi's Words of the Qur'an (A Case Study of Some Qur'anic Words)." (In Persian)

Al-Jubouri, M. S. Y. (2017). "Ibn-e Fars's Procedures and Theories in Employing Metaphor (Maqāyīs al-Lughah as an Example)." Journal of the College of Education, 27(3).

Al-Jubouri, M. S. Y. (2020). "Methodological Planning by Ibn Fars in the Making of Comparision of Words." Journal of Arts and Languages, 20(10).

Al-Khurshid, B. A. (2019). "The External and Internal Distribution of Lexical Material in Comparison of Words – An Analytical Study." Journal of Sirr Man Ra'a, 7(25).

Al-Razi, Sh., Mawaldi, F. & Wazan, A. (2017). "The Structures of Nouns and Their Indications in Maqāyīs al-Lughah." [Master's thesis].

Arar, A., Salih, B.; & Jabr, Y. (1913 – likely a typo for 2013). "Ibn Fars's Theory between Origin, Connection, and Transmission (Maqāyīs al-Lughah as a Model)."

Fahmi, Kh. (2021). "Ibn Fars's Alphabetical Linguistic Dictionaries (Mujmal al-Lughah and Maqāyīs al-Lughah) – A Study in the Discourse of Verification," with details on the authenticity of manuscripts of Ibn Fars's books. Journal of Manuscript Sciences, Issue 4.

Ibn Faris (1991). Maqāyīs al-Lughah. Edited by Abd al-Salam Harun. Dar al-Jil, Beirut, 1st edition.

Jawhari (1956). Al-Ṣiḥāḥ. Edited by; Ahmad Abd al-Ghafur Attar. Dar al-Malayin, Beirut, 1st edition.

Mullaoui, S. & Qalala, A. (2014). "Semantic Development in Maqāyīs al-Lughah by Ibn Fars." [Master's thesis].

Zuhayr Bahra, S. (2013). "Ibn Fars's Methodology in Establishing What Exceeds Three Letters – A Critical Study in the Dictionary Maqāyīs al-Lughah." Journal of Studies in Arabic Language and Literature, Peer-Reviewed Quarterly, Issue 14.

پی‌نوشت:

i. (شرح تفصیلی واژه «بلل» از مقاییس اللغه به عنوان نمونه)

﴿ بل ﴾ الباء واللام فى المضاعف له أصولٌ خمسة هى معظم الباب . فالأول النَّدى، يقال بلَلْتُ الشيء أَبُلُّهُ . والبِلَّةُ البَلَل، وقد تضمّ الباء فيقال بُلَّة . وربما ذكَرُوا ذلك فى بقيَّة الثَّميلة فى الكَرِش . قال الراجز[٣] :

* وفارقَتْهَا بُلَّة الأوابِلِ[٤] *

ويقال : ذهبت أبْلَالُ الإبِل ، أى نِطافُها التى فى بُطونها . قال الضَّبّىّ . ليس من النُّوق ناقةٌ تَرِدُ الماء فيها بُلَّةٌ إلاّ الصَّهباء . أى إنّها تصبر على العطش : ومن ذلك التى هى العطيَّة. قال الخليل: يقال للإنسان إذا حسُنَتْ حالُه بعد الهزال : قد ابتلّ وتبلَّل . ويقولون: «لا أفعَلُ كذا ما بلَّ بَحْرٌ صُوفَة » . ويقال للبخيل: ماتَبُلُّ إحدى يَدَيْهِ الأُخْرى . ومنه : «بُلُّوا أرحامَكم ولو بالسَّلام » . ويقال لاتبلَّك عندى بَالَّةٌ ولا بِلَالٌ ولا بَلَالِ على وزن حَذَامِ . قال :

فلا واللهِ يا ابنَ أَبِى عَقيلٍ تبلُّك بعدَها فينا بَلَالِ[٥]

(١) وكذا رويت فى اللسان (سلم) ، وروى فى (جرب، بكك) «جربة كحمر الأبك» .
(٢) فى اللسان (جرب) : «لاجذع فينا» . والرجز لقطبة بنت بشر فى الأغانى (١٢٩:١).
(٣) هو إعاب بن عمير ، كما فى اللسان (١٣ : ١/٦٩ : ١٧٧) .
(٤) فى الأصل : «الأوائل» صوابه فى اللسان فى الموضعين .
(٥) البيت للبلى الأخيلية ، كما فى الجمهرة (٣ : ٢١٠) واللسان (١٣ : ٧١) . وبعده فى اللسان :

فلو آسيته لخلاك ذم وفارقك ابن عمك غير قالى

وفى أمثال العرب[١] : « اضربوا أميالاً تجدُوا بَلَالًا » . قال الخليل : بِلّة اللِّسان[٢] وقوعُه على مواضع الحروف واستمراره على النُّطق ، يقال ما أحسن بِلّة لسانه . وقال أبو حاتم : البِلّة عَسَل السَّمُر[٣] . ويقال أبلّ العُود إذا جرى فيه نَدَى الغيث . قال الكسائىّ : انصرَفَ القومُ ببَلَّتهم[٤] ،أى انصرفوا وبهم بقيّة. ويقال اطوِ الثَّوب على بُلَّته[٥] أى على بقيةِ بالٍ فيه لئلا يتكسَّر . وأصله فى السقاء يتَشَنَّن ، فإذا أريد استعمالُه نُدِّى . ومنه قولهم : طويتُ فلاناً على بِلَالَه[٦] ، أى احتملتُه على إساءته . ويقال على بُلَّته وبُلَّتَه . وأنشَدُوا :

ولقد طويتكُمُ على بُلَلاتِكمْ وعلمتُ مافيكم من الأَذْرابِ[٧]

قال أبو زَيد : يقال ما أحسَن بَلَلَ الرَّجُل ، أى ما أحسن تحمُّله ، بفتح اللامين جميعاً . وأمّا قولهم للرِّيح الباردة بَلِيلٌ ، فقال الأصمعىّ : هى ريحٌ باردة

---

(١) هو من كلام طليحة بن خويلد الأسدى المتنبي ، قاله فى سجعه وقد عطش أصحابه ، قال : « اركبوا الالا ، واضربوا أميالا ، تجدوا بلالا » وقد وجدوا الماء فى المكان الذى أشار إليه ، فقتنوا به . والالا : فرس طليحة . انظر الجمهرة (٣ : ٢١٠) .

(٢) ضبطت فى الأصل بضم الباء ، وفى القاموس واللسان بالكسر .

(٣) فى القاموس أن « البلة » بالفتح ، نور العرفط والسمر أو صمغه . قال : « ويكسر » . وفى المجمل : « والبلة عسل السمر ، وربما كسروا الباء ، ويقال هو نور الضاء ، أو الزغب الذى يكون عليه بعد النور » . وفى الأصل : « عسل السم » محرف .

(٤) فى اللسان والقاموس : « انصرف القوم ببلتهم ، محركة وبضمتين وبلولتهم بالضم ، أى وفيهم بقية » .

(٥) فيه لغات كثيرة ، سردها صاحب القاموس .

(٦) شاهده فى اللسان (بلل ٧٠) :

وصاحب موامق داجيته على بلال نقه طويته

(٧) البيت لحضرمى بن عامر كما فى اللسان (ذرب ، بلل) . ويروى للقتال الكلابى كما فى الجمهرة (١ : ٣٧) .

يجيء فى الشتاء ، ويكون معها نَدًى . قال الهذلى[۱] :

* وَسَاقَتْهُ بَلِيلٌ زَعْزَعُ *

والأصل الثانى : الإبلال من المرض ، يقال بلّ وأبَلّ واستبلّ ، إذا بَرَأ . قال :

إذا بَلّ من داء به ظَنّ أنه نَجَا وبه الدّاء الذى هُو قاتلُه[۲]

والأصل الثالث : أخذ الشّىء والذّهابُ به . يقال بَلّ فلانٌ بكذا ، إذا وَقَعَ فى يده . قال ذو الرّمّة :

* بَلَلْتُ بِهِ غير طَيّاشٍ ولا رَعِشٍ[۳] *

ويقولون : « لئن بَلّ به لَيَبُلَّنّ بما بودّه[۴] . ومنه قوله :

إنّ عليكِ فاعلمِنّ سائِقَا بَلا بأعْجازِ المَطِىّ لاحقَا

أى ملازِماً لأعجازها . ويقال : إنّه لَبَلٌ بالقَرينةِ . وأنشد :

وإنّى لَبَلٌ بالقَرِينَةِ ما ارعوَتْ وإنّى إذا صارَمْتُهَا لَصَرُومُ[۵]

وقال آخر :

بَلَلْتُ عُرَيْنَةُ فى اللّقاء بفارسٍ لا طائشٍ رَعِشٍ ولا وَقّافِ

ويقولون : إنّه لَيَبَلُّ بِهِ الخَيْرُ ، أى يوافقُه .

---

(۱) هو أبو ذؤيب فى ديوانه ۱۱ والفضليات (۲ : ۲۲۶) . والبيت التالى بتمامه :

ويعوذ بالأرطى إذا ما شفه قطر وراحته بليـــل زعزع

(۲) يعنى الهرم والشيخوخة ، كما فى اللسان (بلل ۶۸ — ۶۹) . والبيت كذلك فى الجمهرة (۱ : ۳۷) .

(۳) صدر بيت فى ديوانه ۲۵ . وعجزه :

* إذ جلن فى معرىً يخشى به الطّلب *

(۴) لعلها : « بما بوده » .

(۵) البيت فى اللسان (۱۳ : ۷۰)

والأصل الرابع: البَلَل، وهو مصدر الأبلِّ من الرِّجال، وهو الجريء المُقْدِم الذى لا يستحيي ولا يُبالِي. قال شاعر:

أَلَا تَتَّقُونَ اللهَ يا آلَ عامِرٍ وهَلْ يَتَّقِي اللهَ الأَبَلُّ المصَمِّمُ[1]

ويقال هو الفاجر الشَّديد الخُصُومة، ويقال هو الحَذِر الأريب. ويقال أَبَلَّ الرَّجُل يُبِلّ إبلالًا، إذا غَلَب وأعْيَا. قال أبو عُبيد: رجلٌ أَبَلُّ وامرأةٌ بَلّاء، وهو الذى لا يُدرَكُ ماعِنْدَه.

ومابعد ذلك فهى حكايةُ أصواتٍ وأشياء ليست أُصولًا تَنقاس. قال أبو عمرو البَلِيل: صوتٌ كالأنين. قال المرّار:

صوادِيَ كُلُّهُنَّ كأُمِّ بَوٍّ إذا حَنَّتْ سَمِعتَ لها بَليلا

قال اللحْيانىّ: بَليلُ الماء صَوتُه. والحمام المبَلِّل هو الدائم الهدير. قال:

ينفِرْنَ بالحَيْحاءِ شَاءَ صُعائِدٍ ومن جانب الوادِى الحمامَ المبَلِّلا[2]

وبابِل: بلد. والبُلْبُل طائر. والبَلْبَلَةُ وَسْواس الهموم فى الصَّدر، وهو البَلبال. وبَلبَلةُ الألسُنِ اختلاطُها فى الكلام. ويقال بَلْبَلَ القومُ، وتلك ضَجَّتُهم. والبُلبُلُ من الرِّجال الخفيف، وهو المشبَّه بالطائر الذى يسمَّى البُلْبل والأصل فيه الصَّوت، والجمع بلابل. قال:

---

(۱) البيت فى اللسان (۱۳: ۷۱). ونسب فى حواشى الجمهرة (۱: ۳۸) إلى المسيب بن علس.

(۲) الحيحاء بفتح الحاء وكسرها: مصدر حاحيت بالمعز دعوتها. فالفتح بإجراء الفعل مجرى دعدعت، والكسر بتقديره فى وزن فاعلت. وفى الأصل واللسان (۱۳: ۶۸): «بالحيحاء» صوابه ما أثبت. انظر اللسان (۲۰: ۳۳۳). وصعائد بضم أوله: موضع.